

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ СЕЛЯНСЬКИХ СТАНІВ У МІСЬКОМУ НАСЕЛЕННІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

В статті виявлено зміни чисельності та причини зростання кількості вихідців з села у міському населенні Правобережної України протягом 1861–1914 рр.

Ключові слова: місто, стан, населення, міграція.

Важливою ділянкою наукових пошуків залишається історія соціального розвитку українських земель в епоху прискореного суспільно-економічного розвитку, пов'язаного з проникненням після реформи 1861 р. у всі сфери життя капіталістичних відносин. На прикладі соціальних трансформацій можна простежити, як за порівняно короткий проміжок часу зросла динаміка явищ, що кількісно накопичувалася протягом століть і, завдяки новим можливостям розвитку, за лічені десятиліття реалізувалися у вагомій якості перетворення. Оскільки характер соціальних змін в економічну епоху найпоследовніше простежується в середовищі міського населення, то вартими уваги є міграційні, етно-соціальні, професійні, демографічні та ін. процеси, що торкалися традиційних станових груп та класів. Актуальним з цієї точки зору є висвітлення дій названих явищ серед представників селянських станів, що проживали в містах Правобережної України протягом 1861–1914 рр.

Дослідженням окремих аспектів в даного питання займатися російські та українські історики. Однією з перших вагомих спроб виявити наслідки соціальних змін в період капіталістичної урбанізації стали праці видатного російського вченого В.П.Семенова Таян-Шанського¹. Його висновки ґрунтувалися на глибокому аналізі статистичних матеріалів другої половини XIX – початку XX ст. Особливе місце серед них посідали обширні дані Всеросійського перепису 1897 р., які давали змогу об'єктивно показати характер та напрямок соціальної трансформації за пореформене сорокаріччя. Ці матеріали були основою наукових розвідок А.Є.Лосіцького, Л.Личкова, М.Порша, Н.К.Вологодцева та ін. Ці автори на багатому матеріалі перепису аналізували соціальні процеси капіталістичної доби безпосередньо в Україні, включаючи її Правобережні губернії².

У радянський час питанням представництва селянських станів у міському населенні капіталістичної Росії були присвячені спеціальні та загальні праці П.Г.Риндзюньського, Б.Н.Миронова, Л.М.Іванова, М.Н.Можевича,

Н.Г.Рашина³. У вітчизняній історіографії подібні явища стосовно українських міст висвітлювалися в роботах А.Н.Доценко, С.Ю.Кулінської, О.П.Прищепи, Л.Г.Мельника та ін.⁴. Всі автори, підходячи до проблем капіталізації суспільства протягом 1861–1914 рр. з відмінних методологічних позицій, констатували, що процес міграції сільського населення до міст у вказаний час набув небачених масштабів і саме вихідці з села становили найпотужніший резерв поповнення міського робітничого класу. Вказувалось, що також міграція була одним з вирішальних демографічних факторів на шляху капіталістичної урбанізації.

На початку ХХ ст. становий принцип поділу населення, внаслідок разючих суспільно-економічних змін після реформи 1861 р., вже на початку ХХ ст. не міг вповні відобразити реальної соціальної ситуації в містах Правобережної України. Проте, він продовжував залишатися основою соціальної політики держави. Її практична діяльність по консервації станового ладу виражалася у збереженні корпоративності міських станів, перш за все купецтва й міщанства. Однак, потужний тиск капіталістичних відносин призводив до руйнування архаїчного станового поділу населення. Характерно, що в містах цей процес проходив швидше, ніж за їх межами. Значний вплив на нього справила міська реформа 1870 р., яка замінила співвідносини корпоративних груп міського населення, що стояли відособлено і лише зовні стикувалися між собою, на загальне представництво⁵.

Проте окремі елементи станового поділу зберігали свою актуальність аж до початку ХХ ст. У містах Правобережжя всі стани суспільства були представлені компактними групами. Міста, ніби в узагальненому вигляді, представляли населення всієї території. Зміни, що відбувалися з цими станами, відображалися на їх кількісному співвідношенні і на їх суспільній ролі. В містах регіону відбувалося зіткнення двох ліній соціального розвитку: з одного боку – збереження становості, що було найбільш виразно представлена спадковим дворянством; з іншого – в містах всі стани потрапляли під дію капіталізму, втягувалися в промислово-торгову діяльність, сферу буржуазних відносин⁶.

Однією з провідних тенденцій капіталістичної урбанізації традиційно вважається різке зростання населення міст, переважно за рахунок міграції вихідців з села до міських центрів. Процес цей розвивався як наслідок аграрного перенаселення та розширення можливостей міської економіки щодо поглинання значної кількості робочих рук. Процес зростання населення міст Правобережної України розвивався поступально, досяг апогею на початку ХХ ст., хоча в перших пореформених десятиліттях урбанізація туг ще не набрала високих темпів. У той же час, дані кін-

ця XIX ст. засвідчують вагомий приріст вихідців з села серед числа городян. Протягом 1861–1897 рр. кількість представників сільських станів тут зросла з 18,6 тис. чол. до 219 тис. чол., а їх питома вага збільшилася з 3,9% до 24%. Для порівняння: питома вага спадкоємних дворян збільшилася з 2,8% до 4,4% тобто на 1,6%, а міщан – з 61,9% до 64% (на 2,1%)⁷. Таким чином, у пореформений період вихідці з села становили в містах Правобережжя найбільш динамічно зростаючу групу. За чисельністю вони поступалися лише міщанам.

Заняття та побут селян, котрі осідали в містах, найчастіше не мали нічого спільного з їх попередньою діяльністю. Поступово вони перетворювалися на справжніх городян, втративши, по суті, свою колишню стану в приналежність⁸. У містах вони виступали, перш за все, як робітники (промислові, торгові, чорнороби, прислуга тощо) і, частково, як промисловці та торгівці.

Як правило, найбільші групи селян в цей період з'явилися в містах, де економічне життя відзначалося високою активністю і можливості влаштуватися на роботу для переселенців були достатньо високі. Найпомітнішим зростання їх кількості було в Києві (протягом 1861–1897 рр. збільшилося з 7,8 тис. чол. до 97 тис. чол.), Черкасах (з 32 чол. до 4,7 тис. чол.), Житомирі (з 209 чол. до 10 тис. чол.), Рівному (з 711 чол. до 8 тис. чол.), Ковелі (з 25 чол. до 5 тис. чол.), Кам'янці-Подільському (з 200 чол. до 7 тис. чол.), Проскуріві (з 60 чол. до 6,3 чол.)⁹.

Але у ряді невеликих міст висока питома вага селянства зберігалася ще з дореформених часів. Тут, на відміну від більших міст, внаслідок слабкості торгово-промислового розвитку, зв'язок населення з сільськогосподарськими заняттями був значно тісніший і частка селянства залишилася традиційно ваговою. В таких містах зміна його соціально-професійної природи відбувалася значно повільніше. Наприклад, за пореформенне сорокаріччя чисельність селян у Василькові Київської губ. зросла з 2,6 тис. чол. до 3,6 тис. чол., Литовці (цієї ж губернії) – з 1,9 тис. чол. до 3,4 тис. чол., Старокостянтиніві Волинської губ. – з 1,6 тис. чол. до 5,4 тис. чол.¹⁰. На межі століть селяни складали в таких містах 30–40% всього населення, а основним засобом їх існування залишалися сільськогосподарські промисли. Про їх значення для жителів міст свідчать дані про кількість наявної у них домашньої худоби. У пореформений час в містах Київщини у власності жителів знаходилося 48,3 тис. коней, великої та малої рогатої худоби. Городяни Поділля володіли 36,5 тис. голів худоби, а Волині – близько 30 тис. голів¹¹.

Серед проживаючих у містах представників селянських станів особливо помітною була диспропорція у статевому (переважання чоловіків)

і віковому (переважання найпродуктивнішого віку) складі населення. Серед них переважання чоловічої частини над жіночою виражалося як 1,9 до 1. Ця перевага була вищою навіть у порівнянні з середніми показниками по Європейській частині російської імперії, де таке співвідношення складало 1,4 до 1¹². Окрім того, в цій категорії міського населення найбільш численною віковою групою була молодь від 20 до 30 років. Такі статеві-вікові співвідношення були свідченням промислового характеру селянської міграції до міст і тривалим збереженням відхідних промислів. Певною мірою на збереження цієї специфіки селянських міграцій впливав сезонний характер роботи багатьох значних промислових заводів краю, особливо цукрових заводів. Так, в середині 80-х рр. XIX ст. на цукрових підприємствах Києва, Черкас, Сміли, Шполи, Шепетівки і т.д. від 50% до 80% працюючих складали тимчасово найняті робітники з місцевих та прийшлих селян.

Ще однією особливістю селянських станів у містах Правобережжя була висока питома вага вихідців з віддалених губерній та країв. Більшість з них походили з тих районів Російської імперії, де малоземелля селянства було особливо відчутним, і де були розвинуті сезонні відробітки. Тому в містах регіону було багато уродженців Центральної Росії, Білорусії, Лівобережної України. Прибуле з віддалених губерній селянство складало до 54% всіх представників цього стану в містах Правобережної України. Найбільше таких було на Київщині – 63%, найменше – в Подільській губернії – 41%. На початку XX ст. в межах краю найбільше були представлені вихідці з Орловської губернії – 6,1 тис. чол., Могилівської – 3,6 тис. чол., Калужкої – 2,6 тис. чол., Мінської – 2,6 тис. чол. і т.д.¹³

Переселенці з-за меж України спричиняли певну конкуренцію з місцевими шукачами кращої долі. У правобережних губерніях цей процес був менш помітний, оскільки тутешні міста не мали великого промислового значення. Але в окремих з них, особливо в Києві, переважаючий наплив росіян мав місце. Окрім того, що заробітчани з Росії були більш мобільними та часто кваліфікованішими від своїх українських колег, на місця нового поселення вони потрапляли в більш сприятливе культурне й лінгвістичне середовище. На початку XX ст. великі та середні міста України розмовляли переважно російською мовою, яка тут панувала у всіх сферах життя – адміністративно-діловій, виробничій, культовій та, почасти, й у побутовій. Але поступове зростання ринку праці створювало сприятливі умови для міграції до міст вихідців з українського села. Як стверджував М.Порш: “На території... хліборобської нації, якою до останнього часу є українська, капіталізм творить потрібний для себе робочий елемент з дрібного селянства, ремісників, кустарів, котрі, маючи низький рівень

потреб, роблять гостру конкуренцію зайшлим робітникам-чужинцям з їх вищим культурним рівнем”¹⁴.

Слід зауважити, що при певному економічному поживленні міста Правобережжя протягом 1861–1914 рр. не могли поглинути зростаючий потік надлишкової робочої сили, котра мігрувала з села. Тому велика кількість селян змушена була шукати роботу за межами краю. Серед заробітчан, що їхали за межі України, вихідці з Правобережної України склали 23%¹⁵. На межі століть в інших регіонах України працювало 67,2 тис. сезонних та постійних робітників, які походили з Правобережжя, а за межами України таких було 37,1 тис. чол.¹⁶. Процес переселення в інші регіони Російської імперії набирив темпів на початку ХХ ст. Статистичні дані свідчать, що лише протягом 1910–1914 рр. за межі регіону переселилося 23,4 тис. чол., з яких, однак, 10,4 тис. чол. повернулися назад¹⁷.

Загалом, міграція селянства до міст стала одним з головних факторів урбанізації Правобережжя і подальшого соціального розвитку міських поселень. Будучи в своїй основі чужорідним, стороннім елементом в корпоративній структурі міських станів, селянство об’єктивно виконувало руйнуючу, деструктивну роль в цій напівфеодальній системі: з одного боку воно намагалося знайти своє місце, пристосуватися до міської станової ієрархії, але в умовах капіталістичного розвитку суспільства селянство найчастіше виражало відносини нової соціальної структури.

Примітки

1. *Семенов Гян-Шанский В.П.* Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910.

2. *Вологодцев Н.К.* Особенности развития городов Украины. – Харків, 1930; *Личков А.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.ХС; *Лосицкий А.Е.* Этюды о населении России по переписи 1897 г. // Мир Божий. – 1905. – №8; *Порш М.* Из статистики Украины. – К., 1907; Його ж. Робітництво України: нариси по статистиці України. – К., 1907; Його ж. Робітництво України: нариси по статистиці праці. – К., 1912.

3. *Иванов Л.М.* О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблема социально-экономической истории России. – М., 1971; *Миرونнов Б.Н.* Русский город в 1740–1860-е годы. – Л., 1990; *Межевич М.Н.* Социальное развитие и город. – Л., 1979; *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. – М., 1988; *Рашиш А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М., 1956.

4. *Доценко А.Н.* Географічні особливості процесів урбанізації на Україні ХІХ–ХХ століття // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2; *Кулинська С.Ю.* Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині ХІХ ст. // Укр. істор. журнал. – 1986. – №2; *Мельник Л.Г.* Формування робітничого

класу на Україні: транспортний пролетаріат у 60–90-ті роки XIX ст. – К., 1988; *Прищепна О.П.* Деякі аспекти демографічних змін та соціально-економічного розвитку міст польського регіону Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Житомирщина на зламі століть.* – Житомир, 2000.

5. *Рожков Н.И.* Исторические и социологические очерки. – М., 1906. – Т.І.

6. *Иванов Л.М.* Назв. праця. – С.336.

7. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 г. – СПб., 1884. – Т.І. – Волинская губерния. – С.3-37; Киевская губерния. – С.11-43; Т.ІІ: Подольская губерния. – С.3-47; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. – Вып. VII: Волинская губерния. – СПб., 1904. – С.50-51; Вып. XVI: Киевская губерния. – С.50-51; Вып. XXXII: Подольская губерния. – С.2-3.

8. *Иванов Л.М.* Назв. праця. – С.319.

9. Экономическое состояние городских поселений... – Т.І: Волинская губерния... – С.4-6, 14-16, 30-31; Киевская губерния. – С.7-10, 39-40; Т.ІІ: Подольская губерния. – С.3-34.

10. Там же.

11. Державний архів Київської області. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.72. – С.106-126; Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.244. – Оп.1. – Спр.2. – С.14-17; Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.377. – С.72.

12. *Иванов Л.М.* Назв. праця. – С.318.

13. *Порш М.* Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // *Літературно-науковий вісник.* – 1912. – №2. – С.326.

14. Там же. – С.325.

15. *Порш М.* Назв. праця. – С.529.

16. Там же.

17. Статистический ежегодник России 1915 г. – Пг., 1916. – С.9-10.

Резюме

В статье освещены изменения численности и причины увеличения количества сельских выходцев в городском населении Правобережной Украины в течении 1861–1914 гг.

Одержано 26 квітня 2005 р.